

Рассоха Ігор Миколайович,
*доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри історії і культурології
Харківського національного університету
міського господарства імені О. М. Бекетова
orcid.org/0000-0002-5445-0213
ihor.rassokha@gmail.com*

УСУПЕРЕЧ БРОДЕЛЮ: ПЕРЕДОВІ РИСИ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ 18–19-ГО СТОЛІТЬ (БІЛИЙ ХЛІБ І ВИНОКУРІННЯ)

Загальною позицією західних дослідників є віднесення України до відсталих країн Східної Європи, які у 16–18-му століттях служили сировинною периферією Західної Європи, передусім експортерами хліба завдяки експлуатації залежних селян, щодо яких феодала здійснили «друге видання кріпацтва». Яскравим прикладом такого підходу є й відома тритомна праця французького історика Фернана Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, 15–18-те століття», яка ще в 90-ті рр. була перекладена українською і яку досить широко цитують українські автори. Основна маса населення як Східної, так і Західної Європи в 16–18-му століттях пережила різке погіршення умов харчування, білий хліб став розкішшю і для еліти. Усупереч цьому на території України в цей час зафіксований досить якісний рівень харчування широкого загалу, перевага серед експортних галузей скотарства та винокуріння в поєднанні з відносно високою врожайністю зернових. Це передусім характерне для східних районів України з козацьким самоврядуванням, зокрема для Слобожанщини. Ф. Бродель також відзначав у країнах Європи поділ на регіони, багаті на пшеницю і бідні на худобу, та регіони з бідними ґрунтами, що спеціалізувалися переважно на скотарстві, водночас часто могли забезпечити більш високий рівень добробуту для селян. Яскравою особливістю України (передусім Східної і Південної) було те, що вона була багатою водночас і на пшеницю, і на худобу. Зерно для винокуріння сюди завозилося з Росії, яка служила сировинним додатком України. Це поєднувалося зі значно нижчим рівнем феодальної експлуатації українців порівняно з росіянами, такий стан зберігся і після скасування автономії України, коли українці сплачували втричі менші податки порівняно з росіянами. Україна, особливо її Схід і Південь, завдяки довготривалим наслідкам Козацької революції та наявності вільної землі набула у 18–19-му століттях деяких рис передових суспільств Західної Європи, зокрема й завдяки економічній експлуатації сусідніх регіонів Росії як власної відсталогої периферії.

Ключові слова: Слобожанщина, білий хліб, винокуріння, урожайність.

Rassokha Ihor,
*Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Professor at the Department of History and Cultural Study
O. M. Beketov National University of the Urban Economy in Kharkiv
orcid.org/0000-0002-5445-0213
ihor.rassokha@gmail.com*

AGAINST BRAUDEL: ADVANCED FEATURES OF THE MATERIAL CULTURE OF UKRAINE IN THE 18TH – 19TH CENTURIES (WHITE BREAD AND DISTILLERY)

The general position of Western researchers is to attribute Ukraine to the backward countries of Eastern Europe, which in the 16th – 18th centuries served as the raw material periphery of Western Europe, primarily as exporters of grain at the expense of the exploitation of dependent peasants, in relation to whom the feudal lords carried out the “second edition of serfdom”. A vivid example of this approach is the famous three-volume work of the French historian Fernand Braudel “Material Civilization, Economy and Capitalism, 15th – 18th centuries”, which was translated into Ukrainian in the 1990s and is widely cited by Ukrainian authors. Moreover, the bulk

of the population of both Eastern and Western Europe in the 16th–18th centuries experienced a sharp deterioration in their nutritional conditions, so that even white bread became a luxury for the elite. Despite this, a fairly high-quality level of nutrition for the general public was recorded on the territory of Ukraine at this time, and the advantage among the export industries of cattle breeding and distilling in combination with a relatively high grain yield. This is primarily characteristic of the eastern regions of Ukraine with Cossack self-government, in particular for Slobozhanshchyna. F. Braudel also noted the division in European countries into regions rich in wheat and poor in livestock, and regions with poor soils, which specialized mainly in cattle breeding and at the same time could often provide a higher level of well-being for the peasants. A striking feature of Ukraine (primarily Eastern and Southern) was that it was rich in both wheat and livestock. Moreover, grain for distilling was imported here from Russia, which thus served as a raw material appendage of Ukraine. This was combined with a significantly lower level of feudal exploitation of Ukrainians compared to Russians, and this situation persisted even after the abolition of Ukraine's autonomy, when Ukrainians paid three times less taxes than Russians. Ukraine, especially its East and South, due to the long-term consequences of the Cossack Revolution and the availability of free land, acquired in the 18th–19th centuries certain features of advanced societies of Western Europe, including through the economic exploitation of neighboring regions of Russia as its own backward periphery.

Key words: Slobozhanshchyna, white bread, distilling, yield.

Вступ. Однією із прикрих особливостей типового дослідницького підходу до історії України є відсутність постійного порівняння нашої країни з іншими – її сучасницями, у контексті відповідних історичних досліджень. Тому події світової «Великої Історії» (Big History) у таких дослідженнях практично не відбиваються на подіях нашої власної «провінційної» історії, у найкращому разі Україна виступає як пасивний периферійний об'єкт таких світових подій. Завдяки засиллю російського імперського історичного дискурсу у світовому масштабі, звісно, годі чекати на об'єктивну оцінку й від провідних дослідників цієї Big History.

Яскравим прикладом такого ігнорування України є і знаменита тритомна праця французького історика Фернана Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, 15–18-те ст.», яка ще в 90-ті рр. була перекладена українською і яку досить широко цитують українські автори. Цю тритомну роботу Ф. Броделя часто вважають – і не без підстав! – найбільш геніальною історичною працею 20-го ст., отже, вона варта уваги. Узагалі у Ф. Броделя постійно проводиться думка, що ВСЯ Східна Європа була постійно відсталою від Західної, як культурно, так і економічно, він нав'язливо стверджує про «величезну маргінальну Східну Європу» і згадує Україну саме як таку «менш розвинуту країну» (Бродель, 1997, с. 253). Зокрема, він наводить у I томі (Бродель, 1995, с. 95) цифру **4,1 загальної врожайності зернових для «Східної Європи, 1550–1820 рр.»**, коли у Франції, Іспанії, Італії, Німеччині, Скандинавських країнах вона в 1700–1820 рр. становила вже 6,3–6,4.

Як побачимо, щодо України це зовсім не так однозначно. Наприкінці 18-го ст. (Описи Харківського намісництва кінця 18-го ст., с. 33) наводять такі цифри середніх урожаїв у зібраних зернах на одне посіяне (сам-): озимого жита – 7, озимої пшениці – 5, ярової пшениці – 4, ячменю – 7, проса – 10, гречки – 7. Тобто загалом урожайність зернових – десь 6.

В іншому місці той же Ф. Бродель пише: «<...> на українських чорноземах 1793 р. закінчуються пізні завоювання Катерини II. На Україні пшениця запанувала задовго до цієї дати, хоч не завжди до речі. «Ще нині на Поділлі та на Волині, – повідомляється 1771 р. в одному мемуарі, – стоять високі, мов будинки, бурти поприлої пшениці, якою можна було б прогородувати цілу Європу». Така сама картина надмірного, катастрофічного багатства спостерігалась тут 1784 р. Один французький агент відзначав: «На Україні пшениця така дешева, що чимало хліборобів відмовляються її вирощувати. Однак цього зерна тут уже так багато, що воно годує не тільки значну частину Туреччини, а й навіть забезпечує експорт до Іспанії і Португалії», а також до Франції, через Марсель; тамтешні кораблі завантажувалися чорноморською пшеницею чи то на островах Егейського моря, чи то в Криму, наприклад, у Гезлеві – майбутній Євпаторії» (Бродель, 1995, с. 82).

Узагалі-то «надмірне, катастрофічне багатство» на зерно й інші харчі – це така катастрофа, яку можна досить легко пережити. Проте Ф. Бродель і в іншому місці (Бродель, 1995, с. 451) знову повторює заяву: «Головний факт – це те, що врожаї з гектара у країнах

Східної Європи від 16 до 19 ст. залишилися в середньому незмінними, і до того ж на низькому рівні». Навіть у радянській «Історії народного господарства Української РСР» (Дерев'якін, 1983, с. 169) вказано, що у 18 ст. у Східній Україні «урожаї збирали не вище сам-5 і лише за сприятливих умов – сам-8». В Азовському козацькому війську в 50-х рр. 19-го ст. середній урожай тримався: озимого – приблизно сам-5 ½ з долями, ярового – приблизно сам-8 ¾ (Маленко, 2000). Якщо на піщаних ґрунтах пересічна врожайність зернових культур була сам-3, то на чорноземах – сам-7, але ж, скажімо, у 1755 р. на всій Гетьманщині пересічна врожайність окремих культур у «самах» була: жита – 9; пшениці – 7,7; ячменю – 10,4; вівса – 7,6; гречки – 14,7, проса – 58,8. **Пересічна сумарна врожайність у регіоні тоді становила сам-18.** (Острась, 2002). Отже, про «у середньому незмінні» низькі врожаї точно немає сенсу говорити.

Але ж цікаво подивитись, хто і як ті врожаї зернових споживав. В «Описах Харківського намісництва кінця 18-го ст.» (Описи ..., 1991, с. 68) читаємо: **«Їдять вони набагато краще за російських селян, бо мало в кого не було б, принаймні, пшеничних паляниць.** Та й житній хліб у всіх ситний і добре випечений, а невіяного вони взагалі не знають. При тому варять собі різні досить смачні страви двічі на день, і ніколи пустих [тобто без м'яса та масла] щей та кашці у них не буває. Найбільш вживана ж їх страва – **борщ**, який варять з капусти і буряка з різними трав'яними приправами, завжди робиться із свиним салом, а у святкові дні мало в кого не було б на столі баранячого м'яса або **чогось з дворових птахів**, а іноді й з дичини. Також варять вони юшку з галушками і просяну круту кашу з салом або з маслом з приправою з кропу та інших трав». Прийнято іронічно ставитися до слів Катерини II з її листа до Вольтера про те, що селяни перестали задовольнятися курями й за обіднім столом воліють індичку. Проте щодо українських (НЕ російських!) селян імператриця тоді не дуже й збрехала. І це попри закріпачення значної частини тих самих українських селян за Катерини! І через півсотні років, у 1843 р. німецький учений Гакстгаузен (Гакстгаузен, 2017, с. 618) теж констатує щодо українців: «Їжа людей складається з житнього, **пшеничного**, а іноді

і ячмінного хліба, з пшоняної каші, баранини, свинини та **гусей**; овочів їдять мало, **м'яса багато**. Як видно, їжа тут зовсім інша, ніж у північній Росії».

Але ж цікаво подивитися на стан справ у тогочасній Західній Європі, на батьківщині самого Вольтера. Знову надамо слово Ф. Броделю (Бродель, 1995, с. 108): **«Білий хліб – це рідкість і розкіш.** Дюпре де Сен-Мор писав: «У всіх французьких, іспанських, англійських оселях пшеничний хліб їдять не більше як два мільйони чоловік». Якщо це зауваження сприймати буквально, то **число тих, хто їв білий хліб, навряд чи перевищувало 4% всього населення Європи.** Ще на початку 18-го ст. більш ніж половина сільського населення харчувалася нехлібними злаками та житом, і в борошні «бідняцького» млива лишалося багато висівок. Пшеничний хліб і білий хліб тривалий час залишалися предметом розкоші. <...> Хоч би як називався цей білий хліб, він існував давно, але виключно для споживання багатих». Порівняємо ще раз з «Описами Харківського намісництва»: «Їдять вони набагато краще за російських селян [як бачимо, також за французьких, іспанських і англійських], бо мало в кого не було б, принаймні, пшеничних паляниць. Та й житній хліб у всіх ситний і добре випечений, а невіяного [тобто з висівками] вони взагалі не знають».

Очевидно, як прокоментував би цей факт сам Ф. Бродель. Він би заявив, що внаслідок запізненого розвитку і невеликої густоти населення в Україні для простих людей ще зберігалися ті умови життя, які раніше, у середньовіччя були по всій Європі: «Безумовно, Європа спізнала з 1350 по 1550 рр. період щасливого індивідуального життя. Після катастрофічної Чорної смерті робочої сили стало мало, й умови праці для тих, хто працював, були, зрозуміла річ, добрі. <...> Ось безпомилкова деталь: до 1520–1540 рр. у ще малонаселеному Лангедоці селяни та ремісники їли білий хліб». Також і споживання м'яса в ті часи в Європі було навіть більше, ніж зараз: «<...> для всієї Німеччини це споживання на початку 19-го ст. було нижче 20 кг на душу на рік замість 100 кг наприкінці середньовіччя» (Бродель, 1995, с. 160–161).

Але ж у сусідній Росії густина населення у 18–19-му си. була ще набагато менше, і розвиток був ще більш запізним, а спостерігачі

підкреслювали різку різницю в рівні харчування українців саме з росіянами, що жили буквально в сусідніх селах! Отже, таке зверхне пояснення як мінімум не повне. Ключову роль відігравали саме соціально-політичні умови життя українців. Той же Ф. Бродель пише (Бродель, 1995, с. 153): «У Франції селянин часто-густо продавав більше, ніж «надлишок», а головне, він не їв ліпшої частини своєї продукції: **харчувався просом або кукурудзою й продавав пшеницю; раз на тиждень їв засолену свинину, а на ринок ніс свою птицю, яйця, козлят, телят, ягнят**». Бо французький селянин був примушений так робити – примушений французькою державною владою і французькою соціальною елітою. Отже, якщо французький селянин у традиційному французькому суспільстві (за Ф. Броделем, за «Старого Порядку») був примушений віддавати соціальній еліті та власній державі значну частину навіть необхідного продукту, а український селянин НЕ був примушений так робити, то причиною цього є, зокрема, існування в Україні та Франції різних соціальних структур.

Варто зауважити, що українці жили так добре (порівняно із сусідніми народами) лише там, де панували власне українські соціальні структури. У 18–19-му ст. це переважно Лівобережна Україна (на схід від Дніпра) і Південна Україна (Степ), тобто приблизно дві третини території України. Що далі на захід, що ближче до Польщі, то якість життя погіршувалася.

«Якщо згадати про велику кількість зерна, яку щороку Польща вивозить, пояснює торговельний словник (1797 р.), то можна подумати, ніби ця країна – одна з найродючіших у Європі. Але той, хто знає цю країну та її жителів, дотримуватиметься іншої думки, бо якщо там і трапляються родючі й добре оброблювані площі землі, то є й інші регіони в Європі із ще родючішими й добре оброблюваними землями, проте вони не експортують зерна. Істина полягає в тому, що єдиними власниками там є шляхта, а селяни – це раби, і перші, аби підтримувати свій статус, присвоюють собі піт і плоди праці других, які становлять щонайменше сім восьмих населення й які змушені харчуватися ячмінним і вівсяним хлібом. Тимчасом як інші народи Європи споживають більшу частину найліпшого свого зерна, **поляки залишають собі таку часточку своєї пшениці та жита, що**

можна подумати, ніби вони збирають врожаї тільки задля того, аби вивозити їх за кордон. Ощадливі шляхтичі й буржуа самі їдять житній хліб, а пшеничний призначається тільки для стола великих вельмож. Не буде перебільшенням, коли скажемо, що одне-єдине місто в інших державах Європи споживає більше пшениці, ніж усе Польське королівство» (Бродель, 1995, с. 98). Разючий контраст із сучасними їм мешканцями Слобідської України, у яких «мало в кого не було б, принаймні, пшеничних паляниць»!

Але в Польщі, за словами Ф. Броделя, «ішлося про систему, де шляхтич усіма традиційними способами намагався **збільшити кількість товарного зерна**» (Бродель, 1997, с. 225). Це він пов'язав саме зі зростанням капіталізму в Західній Європі: «Кон'юнктура з подвійними, а то й потрійними наслідками прирекла від початку 16-го ст. Східну Європу на колоніальну долю – долю виробника **сировини**» (Бродель, 1997, с. 220).

Але ж на Слобожанщині ми бачимо прямо протилежну картину: (Описи ..., с. 69, 34): «Про хліборобство українці мало дбають, і рідко хтось сіє більше, ніж на прогодування його сім'ї потрібно. <...> Надлишки всякого зерна, зайвого для споживання місцевих господарств, продають у містах і торгових селах губернії, а за її **межі хліба виходить небагато**, за винятком надзвичайних випадків. <...> Великий же їхній промисел полягає у **скотарстві**. <...> багата галузь торгівлі та суспільної користі, що народжується від скотарства, має в Україні безперечну перевагу по відношенню до хлібного торгу».

Узагалі, **уявлення про українців як про суто хліборобську, землеробську націю є дуже одностороннім**. Навпаки, частина українців була суто скотарями, навіть до прямої заборони займатися землеробством. Зокрема, землеробством не мали права займатися запорізькі козаки (а от скотарством, рибальством і всілякими промислами – будь ласка!). Мешканці землеробських сіл на території Запоріжжя вважалися «підданими» Січі, а не козаками. Так само принципово не займалися землеробством (окрім невеличких городів) і гуцули в Карпатах.

А раніше такий стан був поширений ледь не по всій Україні. Себастьян Кленович так описував багатства Західної України в поемі

«Роксоланія» (1584 р.): «Музи, співайте про **русів, про випаси їх благодатні**, й села, що щастя знайшли в цій життєдайній землі. Ниви, багаті дарами Церери, оспівуйте нині, й землю, що наших іще не обманула надій. <...> Спершу про Львів, те священне місто, про звичаї русів, потім згадайте **гладкі стада худоби без вад**». Отже, є підстави уявляти собі культуру й суспільство українців у ці більш ранні століття на кшталт ковбоїв із Дикого Заходу США.

Українське скотарство різко відрізнялося від того, що було в кочових азійських народів. Передусім українці регулярно заготовляли для худоби сіно на зиму, до того ж сінокоси були не менш важливі для них, ніж жнива. По-друге, для худоби робилися зимові приміщення – хліви, кошари, стайні. У степових районах такі прихистки для худоби були тимчасовими, на випадок сильних негод, ожеледиць тощо. Власне, такі скотарські хутори у степу (зимівники) дуже нагадували ковбойські ранчо.

Тут нам знову доведеться спростувати щодо України заяву Фернана Броделя: «в усій Європі регіони, багаті на худобу й бідні на пшеницю, протистояли регіонам, багатим на пшеницю, але бідним на худобу. Існували контраст і взаємодоповнення. Зернові культури мали потребу в запряжній худобі й у гною, а в скотарських краях бракувало зерна» (Бродель, 1995, с. 93). Як бачимо, **Україна** являла собою яскравий виняток із цього правила: вона **була регіоном, багатим водночас і на зерно, і на худобу**.

Проте варто погодитись із продовженням висновків Ф. Броделя: «Таким чином, «рослинний детермінізм» Західної цивілізації виходив не із самих лише хлібів, а й з поєднання хлібів та трав. І нарешті, жива самобутність Заходу полягала у вторгненні в життя людей, що вирощували худобу, – джерела м'яса й енергії. <...> **Скотарські краї**, що їх агрономи минулого мали за краї з відсталою агрикультурою <...> **постануть <...> більш здатними забезпечити добробут своїх селян**». Безумовно, історичні особливості України, зокрема багаті чорноземи в поєднанні з довготривалою наявністю резерву землі для потужного скотарства, становили передумову для можливості «їсти білий хліб».

Проте тут варто звернути увагу й на власні українські соціальні структури як наслідок Козацької революції 17-го ст., які забезпечили

можливість для розвитку власної ринкової економіки й навіть **власного капіталізму** (у тому широкому значенні, яке Ф. Бродель вкладає в це поняття). Отже, мали бути можливості для цього місцевого капіталізму самому виступати експлуататором довколишньої периферії, тобто власне російських земель. І тут ми без подиву дізнаємося, що тоді в нашому родючому краї **українці закупали у великій кількості зерно з Росії**: «багато доставляється сюди озимого хліба з намісництва Курського, а частиною і Воронежського» (Описи ..., с. 63). Пояснювали це тим, що цей додатковий хліб потрібний для великої кількості тут імперських військ, але передусім для «винокуріння», тобто виробництва горілки. Тобто українці (що мали право вільного винокуріння) закупали в Росії зерно, з якого гнали горілку й потім продавали її назад у Росію. Отже, у такому разі **Росія виступала в ролі постачальника сировини не тільки для Західної Європи, а й для України**.

До того ж «вільне винокуріння» було не привілеєм нечисленної еліти, а одним із ключових прав широкого загалу українців. Які до того ж сплачували Російській імперії втричі менші податки, ніж етнічні росіяни – навіть через 20 років після ліквідації автономії Слобідської України: у 1785 р. в усьому Харківському намісництві налічували 130 тис. «військових обивателів, що користуються винокурінням», і лише 7 тис. «непривілейованих, що живуть на землях малоросійських» (і 1,2 тис. – «на великоросійських»), а також 186 тисяч «підданих черкас власницьких», 38 тис. (росіян) однодворців і 11 тис. російських поміщицьких селян. Сплачували подушний оклад на рік: привілейовані (тобто з винокурінням) військові обивателі – 1 руб. 20 коп., «власницькі» селяни – 70 коп., **росіяни-однодворці – 3 руб.**, «непривілейовані на землях малоросійських» – **1 руб.**, а «непривілейовані на землях великоросійських» – **3 руб. 70 коп.** (Описи ..., с. 70, 72).

У будь-якому разі українці із правом «винокуріння» становили понад третину всього населення Слобожанщини, і майже все зерно для винокуріння вони отримували з Росії. В «Описах ...» підкреслювалося, що основна маса цих «привілейованих» «навряд чи зробить більше прибутку, що самі п'ють безкоштовно, та вигодують бардою кілька свиней»,

проте водночас виробництво горілки названо другою за значенням після скотарства і перед усіма іншими ремеслами та садівництвом **експортною галуззю**, в якій існували вже й капіталістичні підприємства: «Нині у всьому (Харківському) намісництві **976 винокурних заводів**, які належать поміщикам, міщанам та військовим обивателям», а «чимала кількість задіяних у винокурінні (найманих)

працівників відволікається від хліборобства» (Описи ..., с. 35, 69).

Висновки. Україна, особливо її Схід і Південь, завдяки довготривалим наслідкам Козацької революції і наявності вільної землі набула у 18–19-му ст. деяких рис передових суспільств Західної Європи, зокрема й завдяки економічній експлуатації сусідніх регіонів Росії як власної відсталого периферії.

Список використаних джерел:

Бродель, Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, 15–18-те ст. Т. I. Структури повсякдення: можливе і неможливе (1995); Том II. Ігри обміну 1997. Пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ: Основи. 543, 585 с.

Гакстгаузен, А. (1847; 2017). Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. Пер. с нем. 672 с.

Дерев'янкін, Д. І. (1983). Історія народного господарства Української РСР: Економіка досоціалістичних формацій. Київ: Наукова думка. 464 с.

Маленко, Л. М. (2000). Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя, <http://www.cossackdom.com/book/part3.htm#sx>

Описи Харківського намісництва кінця 18-го ст.: Описово-статистичні джерела (1991). Київ: Наукова думка. 224 с.

Острась, Е. С. (2002). Врожайність зернових культур на Лівобережній Україні у другій половині 18-го ст. *Український селянин*, вип. 5. С. 21–26.

References:

Braudel, F. Material Civilization, Economy and Capitalism, 15th – 18th Centuries. Volume I. Structures of Everyday Life: Possible and Impossible (1995); Volume II. Games of Exchange (1997) Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

Haxthausen, A. (1847; 2017). *Izsledovaniya vnutrennikh otnosheniy narodnoy zhizni i v osobennosti sel'skikh uchrezhdeniy Rossii*. [Studies of the internal relations of national life and especially rural institutions of Russia]. Translated from German. [in Russian].

Derevyankin, D. I. (1983). *Istoriya narodnoho hospodarstva Ukrayins'koyi RSR: Ekonomika dosotsialistychnykh formatsiy* [History of the National Economy of the Ukrainian SSR: Economics of Pre-Socialist Formations]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Malenko, L. M. (2000) *Azovs'ke kozats'ke viys'ko* [Azov Cossack Host] (1828–1866). Zaporizhzhya. [in Ukrainian].

Opisy Kharkivs'koho namisnytstva kintsya 18 st.: *Opysovo-statystychni dzherela* (1991). [Descriptions of the Kharkiv Governorate of the Late 18th Century: Descriptive and Statistical Sources] Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian and Russian].

Ostras', E. S. (2002). *Vrozhaynist' zernovykh kul'tur na Livoberezhniy Ukrayini v druhiy polovyni 18 st.* [Grain crop yield in Left-Bank Ukraine in the second half of the 18th centur]. *Ukrayins'kyi selyanyn*, 2002, issue 5. pp. 21–26. [in Ukrainian].